शुद्धिकौमुदी

पाठः ११ – ०८.०७.२०१७

सुबन्ताः

© All the content in these slides is the intellectual property of Vyoma Linguistic Labs Foundation.
Replication/reuse in any form without express written permission from the organisation is prohibited.

७२. **अधीनस्थाभ्यः** संस्थाभ्यः तेन पत्रं प्रेषितम् ।

'अधीनस्थाभ्यः' इति प्रयोगः अस्थाने । '**अधीनाभ्यः**' इति प्रयोक्तव्यम् ।

अधीनः नामः अस्वतन्त्रः आश्रितः वा । 'अधीनाः संस्थाः' इति प्रयोगेण एव इष्टसिद्धिः ।

'गृहस्थः' इत्यादौ 'गृहेषु तिष्ठति इति गृहस्थः' इति विग्रहः । तत्र गृहशब्दस्य अधिकरणता । तथा अधिकरणता अधीनशब्दस्य अत्र नास्ति, येन अधीनस्थशब्दः व्युत्पाद्येत ।

७३. **चातकपक्षि**रपि मेघं न याचते ।

'चातकपक्षिः' इति अपशब्दः । '**चातकपक्षी**' इति प्रयोक्तव्यम् । पक्षौ अस्य स्तः इति पक्षी । इनिप्रत्ययः अत्र 'अत इनिठनौ' (पा.सू. ५.१.११५) इति सूत्रेण । इनिप्रत्ययान्तत्वात् सः शब्दः नकारान्तः (इन्नन्तः), न तु इकारान्तः । इन्नन्तस्य प्रथमैवकचनान्ते ईकारस्य श्रवणम् । ('पक्षी' इति रूपम्) तत्र इकारस्य ह्रस्वत्वं विसर्गश्रवणं वा नास्ति । अतः पक्षिरिति प्रयोगः अज्ञानमूलः एव ।

७५. अत्र न कापि **विशेषता**

'**विशेषता**' इति प्रयोगः न दोषाय । 'विशेष'शब्दः धर्मिपरः अपि अस्ति इति पूर्वम् उक्तम् एव । विशेषस्य भावः विशेषता । भावार्थे 'तस्य भावस्त्वतलौ' (५.१.११९) इति सूत्रेण तल् । 'तलन्तं स्त्रियाम्' (लि १७) । अतः विशेषता इति सिद्धम् ।

७४. कार्यस्य सफलतायै **विशेषप्रयत्नः** करणीयः ।

'**विशेषप्रयत्नः** ' इति प्रयोगः न दोषाय । 'प्रयत्नविशेषः' इत्यपि प्रयोगः कर्तुं शक्यः ।

'विशेषप्रयत्नः' इत्यत्र 'प्रयत्नः' विशेष्यम् । 'विशेष्यः' इति तु विशेषणम् । किन्तु, 'विशेष'पदं तु धर्मबोधकम् । अतः, तत् विशेषणं भवितुम् अर्हति । 'विशेषेण' युक्तः भवति 'विशिष्टः' । स च भवति धर्मिबोधकः । अतः, 'विशिष्टः प्रयत्नः' इत्येव प्रयोगः साधुः इति केषाञ्चित् कथनम् । तत् असत् ।

'विशेष'पदं पुंलिङ्गवाचि धर्मपरम् एव इति तु सत्यम् । वैशिष्ट्यादयः अर्थाः तस्य । किन्तु, धर्मपरत्वमात्रम् एव तस्य नार्थः । धर्मिपरत्वम् अपि अस्ति तस्य ।

एतद्विषये कालिदासप्रयोगो यथा –

शशाम वृष्ट्यापि विना दवाग्निः ।
आसीत् **विशेषा** फलपुष्पवृद्धिः ॥ - रघु २.१४

अत्र 'विशेष'शब्दः धर्मिपरत्वेनैव प्रयुक्तः इति तु स्फुटम् । तस्मात् 'विशेष'शब्दः धर्मिपरं प्रयोगम् अर्हति इति सिद्धम् । अतः एव लोके 'विशेषप्रयत्नः', 'विशेषवार्ता', 'विशेषकार्यक्रमः' इत्यादयः प्रयोगाः क्रियमाणाः दृश्यन्ते ।

७६.
- एतत् कार्यं नितरां **कष्टकरम्** ।
- **कष्टं** कार्यं मया कृतम् ।
- भवतः गमनं मम **कष्टाय** कल्पेत ।

अत्र त्रीणि वाक्यानि सन्ति । त्रिषु अपि वाक्येषु कष्टशब्दः प्रयुक्तः । प्रथमे वाक्ये 'कष्ट'शब्दः धर्मपरः । कष्टं करोति इति कष्टकरः । द्वितीये वाक्ये कष्टशब्दः कार्यस्य विशेषणम् । तस्मात् तत् धर्मिपरम् । (धर्मी एव विशेषणं भवति) । तृतीये वाक्ये कष्टशब्दः धर्मपरः ।

एवं तर्हि कष्टशब्दः धर्मिपरः उत धर्मपरः ? 'कष्टं कार्यम्' इति प्रयोगः भवितुम् अर्हति, उत 'कष्टकरं कार्यम्' इत्येव प्रयोगः साधुः ?

उभयथा इत्येव उत्तरम् । कष्टशब्दस्य धर्मपरत्वे न कस्यापि विप्रतिपत्तिः । 'धर्मिपरत्वं किम् अस्ति ?' इत्यस्ति बहूनां सन्देहः । धर्मिपरत्वं तस्य अस्ति एव ।

प्राचीनप्रयोगाः यथा –

- बन्धनानि च **कष्टानि** परप्रेष्यत्वमेव च – मनु १२.७८
- **कष्ट**माहुरिं बुधाः – मनु ७.२१०

vyoma ॥ वाचं धेनुमुपासीत ॥ Saṃskṛtam · Value Education · Technology

अमरकोषः वदति – 'स्यात्कष्टं कृच्छ्रमाभीलं **त्रिष्वेषां भेदगामि यत्**' इति । 'कष्टादिषु शब्देषु यत् द्रव्यगामि (धर्मिपरं) तत् त्रिषु लिङ्गेषु भवति' इति तस्य तात्पर्यम् ।

तस्मात् कष्टशब्दः धर्मिपरः अपि । अतः, '**कष्टकरं कार्यम्**', '**कष्टं कार्यम्**' इति उभयथा अपि प्रयोगः साधुः । 'कष्टकरं कार्यम्' इत्येवंरूपः प्रयोगः तु आधिक्येन दृश्यते लोके ।

'त्रिष्वेषां भेदगामि यत्' इति वदन् अमरटीकाकारः ('सुधा'कारः) '**दुःखा** सेवा','दुःखः सुतो निर्गुणः','सर्वं दुःखं विवेकिनः' इति त्रीणि वाक्यानि उदाहरति । तस्मात् **दुःखशब्दः धर्मिपरः अपि अस्ति** इति ज्ञायते । (तस्य धर्मपरत्वे न कस्यापि सन्देहः)

प्राचीनप्रयोगो यथा –

- सुखा न च **दुःखा** सा न शीता न च घर्मदा - हरिवंशः २२९.४९
- भेकाभः पीड्यते **दुःखैः** शोणितक्ष्यसम्भवैः । (दुःखैः रोगैः इति तट्टीका) – भावप्रकाशः (अर्शोरोगाधिकरणे) ७.२१० ।

vyoma ॥ वाचं धेनुमुपासीत ॥ Saṃskṛtam · Value Education · Technology

७७. **तेन फलार्धः खादितः ।** **तेन अर्धफलं खादितम् ।**

अत्र स्थितम् उभयविधम् अपि वाक्यं शुद्धम् एव । आदौ अर्धशब्दस्य स्वरूपं ज्ञातव्यम् अस्माभिः । सः समांशवाची अंशसामान्यवाची चेति द्विधा । समे अंशे अर्धशब्दः नपुंसकलिङ्गः एव । अंशसामान्यवाची तु पुंसि (नपुंसके वा) अत्र अमरकोषप्रामाण्यं यथा – 'वा पुंस्यर्धोऽर्धं समेंऽशके' इति । भाष्ये तु -

'समप्रविभागे नपुंसकलिङ्गोऽर्धशब्दः । अंशसामान्यवाची तु पुंलिङ्गः' इति उक्तम् ।

यदा किमपि वस्तु छिद्यते, कर्त्यते, विदार्यते वा तदा भागद्वयं भवति । उभौ अपि भागौ समानाकारकौ यदा भवतः, तदा 'अर्धम्' इति नपुंसकलिङ्गविशिष्टस्य प्रयोगः । यदा भागयोः समता नास्ति, तदा 'अर्धः' इति पुंलिङ्गप्रयोगः ।

नपुंसकलिङ्गवाची अर्धशब्दः ('अर्धम्' इत्येतत्) प्रथमातत्पुरुषसमासं प्राप्नोति । 'अर्धं नपुंसकम्' (पा.सू. २.२.२) इति सूत्रम् । अर्धशब्दस्य पूर्वनिपातः उपसर्जनसंज्ञत्वात् । (प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् – पा.सू. १.२.४३, उपसर्जनं पूर्वम् – पा.सू. २.२.३०)
अतः, 'अर्धफलम्' इति प्रयोगः । अत्र अर्धशब्दः समांशवाची एव स्यात् इति स्मर्तव्यम् ।

यदि अर्धशब्दः समांशवाची न, तर्हि फलस्य अर्धः फलार्धः इति षष्ठीतत्पुरुषः । षष्ठीतत्पुरुषस्थले अर्धशब्दः अंशसामान्यवाची, समांशवाची न ।

vyoma ॥वाचं धेनुमुपासीत॥ Saṃskṛtam · Value Education · Technology

एतदत्र उक्तं भवति –

अर्धशब्दः द्विधा – समांशवाची अंशसामान्यवाची चेति ।

समांशवाची	अंशसामान्यवाची
नपुंसके	पुंसि
'अर्धम्' इति रूपम्	'अर्धः' इति रूपम्
प्रथमातत्पुरुषसमासं प्राप्नोति	षष्ठीतत्पुरुषसमासं प्राप्नोति
उदा – अर्धफलम् (अर्धं फलस्य)	उदा – फलार्धः (फलस्य अर्धः)

vyoma ॥ वाचं धेनुमुपासीत ॥
Saṃskṛtam · Value Education · Technology

७८. तेन **अर्धं फलं** खादितम् ।

’**अर्धं फलम्**’ इति प्रयोगः अपि साधुः एव ।

’अर्धं फलम्’ इति प्रयोगः असाधुः स्यात् इति कश्चन भ्रमः भवितुम् अर्हति । तत्र कारणं तु – अर्धशब्दः एकदेशवाची । अर्धः, अर्धं वा कश्चन भागः एव खलु ? एकदेशवाची अवयविना अभेदेन सम्बन्धं न अर्हति । अवयवावयविनोः न अभेदेन सम्बन्धः । अतः, अवयववाची शब्दः षष्ठ्यन्तेन अवयविना अभिसम्बध्यते । तस्मात्, अर्धं फलस्य, अपरं कायस्य, पूर्वं कायस्य इत्यादयः प्रयोगाः सम्भवन्ति ।

कौमुद्याः व्याख्यायां तत्त्वबोधिन्यां लिख्यते – ’समुदाये दृष्टाः शब्दाः अवयवेष्वपि वर्तन्ते इति न्यायात्’ इति । तस्मात् सिद्धं यत् ’अर्धं फलम्’ इत्यत्र अवयववाचिनि अर्धशब्दे अवयवित्वम् आरोप्य सामानाधिकरण्यं प्रतिपाद्यते इति । अतः, ’अर्धं फलम्’ इति प्रयोगः अपि साधुः एव ।

vyoma ॥ वाचं धेनुमुपासीत ॥
Saṃskṛtam · Value Education · Technology

सुबन्ताः

’अर्धं फलम्’ इत्यत्र अर्धशब्दः विशेषणत्वेन प्रयुक्तः अस्ति । अत्र अर्धशब्दः अवयवः विशेषणत्वेन । ’फलम्’ शब्दः अवयवी । अनयोः अवयावावयविनोः (एकदेशवाचि-एकदेशवाचिनोः) सामानाधिकरण्यं (अभेदेन सम्बन्धः) न युक्तम् इति भावः भवितुम् अर्हति । तस्मात्, अर्धं फलम् इति प्रयोगः असाधुः इति चिन्तनं स्यात् कदाचित् । एतत् चिन्तनं सर्वथा अयुक्तम् । यतः महाभाष्यस्यैव प्रयोगः अस्ति – ’सामानाधिकरण्यं समासो भविष्यति । अर्धं च सा पिप्पली च अर्धपिप्पलीति । (परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः इति सूत्रे) । अत्र अर्ध-पिप्पल्योः सामानाधिकरण्येन प्रयोगः तु स्फुटः । भाष्यस्यैव प्रयोगस्य सद्भावात् ’एतादृशः प्रयोगः किं साधुः ?’ इति प्रश्नः एव न उद्भवति ।

तदा अपरः प्रश्नः उद्भवेत् – ’अवयवावयविभावःअस्ति – अर्धं फलम् इत्यत्र । तथा सति तयोः अभेदेन सम्बन्धः कथम् ?’ इति । भाष्यव्याख्याने प्रदीपाख्ये कैयटः लिखति – ’अवयवे समुदायोपचारात् सामानाधिकरण्यम्’ इति ।

सुबन्ताः

७९. सभायाम् **अर्धजनानां** व्यवहारः अशोभनः आसीत् ।

’**जनानाम् अर्धस्य**’ इति प्रयोगः करणीयः ।

’अर्धं नपुंसकम्’ इति समासविधायकं सूत्रम् । तत्र ’एकाधिकरणे’ इति पदं पूर्वसूत्रात् अनुवर्तते । तस्मात् अवयवी एकत्वसङ्ख्याविशिष्टः चेदेव अयं समासः । ’जनानाम्’ इत्यत्र बहुत्वं स्फुटम् । अतः, प्रथमातत्पुरुषस्य प्राप्तिः न भवति । यदि षष्ठीतत्पुरुषः इष्यते तर्हि ’जनार्धस्य’ (जनानाम् अर्धस्य इति विग्रहः) इति प्रयोगः भवितुम् अर्हति ।

८०. अत्र **अर्धफलानि** दृश्यन्ते ।

पूर्वं यथा उक्तं तथा, ’फलानाम् अर्धानि’ इति विग्रहवाक्यं यदि कथयामः तर्हि ’अर्धफलानि’ इति प्रयोगः असाधुः एव । तदा तु ’**फलानाम् अर्धानि**’ इति व्यस्तः एव प्रयोगः ।

तथापि ’अर्धफलानि’ इत्येतत् सर्वथा समर्थनार्हं तु न । इत्थं समर्थयितुं शक्यम् – अर्धं फलस्य अर्धफलम् । अर्धफलं च अर्धफलं च अर्धफलं च अर्धफलानि इति खण्डसमुच्चयः । तदा तु न असाधुता । अयं क्रमः सिद्धान्तकौमुद्याः तत्त्वबोधिनीटीकायाम् एव प्रदर्शितः ।

सुबन्ताः

८१. अस्वस्थः सः **ओषधिं** सेवितवान् ।

'ओषधिम्' इति अस्थाने । '**औषधम्**' इति प्रयोक्तव्यम् ।

ओषधिः अन्यः, औषधम् अन्यत् । तयोः न समानार्थकता । ओषधयः व्रीह्यादयः भवन्ति । 'ओषध्यः फलपाकान्ताः' इति अमरः । ओषधयः पेयाः न । 'ओषधेरजातौ' (पा.सू. ५.४.३७) इति सूत्रेण अणि 'औषधम्' इति रूपम् । तत् तु पानयोग्यम् । कौमुद्याम् अपि 'ओषधेरजातौ' इति सूत्रे वृत्तौ 'औषधं पिबति' इति उदाहृत्य 'ओषधयः क्षेत्रे रूढाः' इति उक्तम् । तस्मात् सिद्धं यत् पानयोग्यम् 'औषधम्', क्षेत्रेषु वर्धमानः 'ओषधिः' इति भेदः सुस्पष्टः ।

'औषधं नपुंसके, 'ओषधिः' पुंसि ।

सुबन्ताः

८२. शब्दखण्डः एतस्मिन् वर्षे **पठ्यविषयः** आसीत् ।

'पठ्यम्' इति अपशब्दः । **'पाठ्यम्'** इति प्रयोक्तव्यम् ।

पठधातुः हलन्तः । तस्मात् 'ऋहलोर्ण्यत्' (पा.सू. ३.१.१२४) इति सूत्रेण ण्यत् । ण्यति आदिवृद्धिः । 'पाठ्यम्' इति रूपम् । ण्यति 'पठ्यम्' इति रूपं कथमपि न भवति । यत्-प्रत्यये कृते तु स्यात् । किन्तुम् यत् अजन्तात् विहितः (अचो यत् – पा.सू. ३.१.९७) । धातुरयं न अजन्तः । अतः, यत् न भवति । तस्मात्, पठ्यम् इति तु अपशब्दः एव ।

छात्रैः यत् पठ्यते तत् 'पठ्य'पुस्तकम्, अध्यापकैः यत् पाठ्यते तत् 'पाठ्यपुस्तकम्' इति चिन्तनम् असाधु एव ।

८३. संस्कृतस्य विकासः **पन्थाह्वानरूपेण** तिष्ठति ।

'पन्थाह्वानम्' इति अपशब्दः । **'स्पर्धाह्वानम्'** इति, शब्दान्तरं वा प्रयोक्तव्यम् । वस्तुतः वाक्यान्तरेणैव अभिप्रायस्यास्य आविष्करणं वरम् ।

पथि मार्गे आह्वानम् इति विग्रहे तु 'पथ्याह्वानम्' इति स्यात्, न तु पन्थाह्वानम् इति । अकारान्तः पन्थशब्दः संस्कृते नास्ति । नकारान्तस्य पथिन्-शब्दस्य प्रथमैकवचनान्तं रूपं 'पन्थाः' इति ।

तस्मात् 'स्पर्धाह्वानम्' इति प्रयोगः वरम् । यदि तस्मात् शब्दात् न सन्तोषः तर्हि शब्दान्तरं प्रयुज्यताम् । 'पन्थाह्वानम्' इति तु अपशब्दः एव ।

८४. कार्यकर्तारः एव एतस्य कार्यस्य **आशाज्योतिषः** सन्ति ।

'आशाज्योतिषः' इति अस्थाने । **'आशाज्योतींषि'** इति प्रयोक्तव्यं, शब्दान्तरं वा ।

ज्योतिश्शब्दः सकारान्तः नपुंसकलिङ्गः च । आशायाः ज्योतींषि आशाज्योतींषि । षष्ठीतत्पुरुषसमासः अयम् । तत्पुरुषे उत्तरपदप्राधान्यम्। उत्तरपदस्य यत् लिङ्गं तदेव लिङ्गं समस्तपदस्यापि । अतः 'आशाज्योतींषि' इति रूपम् ।

आशा ज्योतिः येषां ते इति विग्रहे 'आशाज्योतिषः' इति रूपं स्यात् । किन्तु स च अर्थः अत्र न अभिप्रेतः ।

सुबन्ताः

८५. **ऐषमे वर्षे** महाकार्यक्रमः करिष्यते अस्माभिः ।

‘ऐषमे वर्षे’ इति असाधुः प्रयोगः । **‘ऐषमः वर्षे’** इति प्रयोक्तव्यम् । वर्तमानं वर्षम् उच्यते ‘ऐषमः’ इति । ‘इदम इष् समसणप्रत्ययश्च संवत्सरे’ इति वार्तिकेन (सद्यःपरुत्परार्यैषम...५.३.२२) समसण्-प्रत्ययः ‘इदम्’ शब्दात् । समसण्-प्रत्ययान्तं तत् अव्ययम्। अतः तस्य सप्तम्यादिषु न रूपभेदः ।

‘ऐषमः’ शब्दः विसर्गयुक्तः सन् अकारान्तभ्रमं जनयति । तस्मात् ‘ऐषमे वर्षे’ इति प्रयोगः क्रियते क्वचित् । तस्य तु अव्ययत्वात् तादृशः प्रयोगः दुष्यति ।

‘ऐषमः’ इत्यत्र मूर्धन्यषकारः, न तु तालव्यः (श) इत्यपि स्मर्तव्यम् । अतः ‘ऐशमः’ इति रूपं न ।

८६. **परेद्युः** तेन नगरं प्रति गतम् ।

‘परेद्युः’ इति अप्रशस्तम् । **‘परेद्यवि’** इति प्रयोक्तव्यम् ।

‘परस्मिन् अहनि’ इत्यर्थे ‘परस्मादेद्यव्यहनि’ इति वार्तिकेन परशब्दात् एद्यविप्रत्यये ‘परेद्यवि’ इति रूपम् । एतच्च अव्ययम् । ‘अन्येद्युः’, ‘पूर्वेद्युः’ ‘उभयेद्युः’ इत्यादिषु एद्युस्प्रत्ययः दृश्यते इति कृत्वा ‘परेद्युः’ इत्यत्रापि एद्युस्प्रत्ययः इति भावयन्ति केचन । किन्तु ‘पर’शब्दात् एद्युस् न विहितः, अपि तु ‘एद्यवि’प्रत्ययः विहितः । तस्मात् ‘परेद्यवि’ इति रूपम् ।

‘अमुकः’ ‘पुरतः’ इत्यादिवत् ‘परेद्युः’ इति अव्युत्पन्नः पृषोदरादिः वा साधुः इति वदन्ति केचन । ‘परेद्युः इति मुग्धबोधव्याकरणात् साधु’ इति वदति शब्दकल्पद्रुमः ।

८७. वाणिज्ये महत् **नष्टं** प्राप्य सः खिन्नः ।

‘नष्टम्’ इति शब्दः अस्थाने । **‘हानि’**शब्दः प्रयोक्तव्यः । नष्टं नाम अदृश्यतां गतम् । प्रकृतवाक्ये अदृश्यतां गतस्य कस्यचित् पदार्थविशेषस्य प्रस्तावः न क्रियते । लाभस्य विरुद्धं पदम् इष्यते अत्र । तच्च ‘हानिः’ इति पदम् । तस्मात् ‘हानि’शब्दस्य प्रयोगः एव उचितः ।

सुबन्ताः

८८. जाति-**पन्थ-**भेदाः न भवेयुः समाजे ।

‘पन्थः’ इति अपशब्दः । **‘उपासनापद्धतिः’** इति, पदान्तरं वा प्रयोक्तव्यम् ।

समाजे उपासनापद्धतयः सन्ति बहवः । तत्कारणतः वैषम्यम् अपि दृश्यते । तत् वैषम्यं न भवेत् समाजे इति वक्त्रा इष्यते वक्तुम् । प्रादेशिकभाषासु पान्थ-पन्थादयः शब्दाः उपयुज्यन्ते तदर्थम् । संस्कृते तु तादृशं पदं नास्ति । अतः ‘उपासनापद्धतिः’ इति, पदान्तरं वा प्रयोक्तव्यम् ।

८९. स च कश्चन **प्रामाणिकः** पुरुषः ।

‘प्रामाणिकः’ इति प्रयोगः अस्थाने । **‘ऋजुः’, ‘निष्कपटः’** इत्यादयः शब्दाः प्रयोक्तव्याः । पदान्तरं वा प्रयोक्तव्यम् ।

प्रामाणेन निर्वृत्तः ‘प्रामाणिकः’ भवति । प्रमाणसिद्धः, यथार्थानुभवकारणीभूतः इत्यादयः तस्य अर्थाः । पूर्वोक्ते वाक्ये तु ‘निष्कपटः’ ‘विश्वासार्हः’ ‘ऋजुत्वोपेतः’ इत्यादयः अर्थाः विवक्षिताः । तदर्थम् ‘ऋजुः’, ‘निष्कपटः’ इत्यादयः शब्दाः प्रयोक्तव्याः ।

लोके यः कपटः सः न भवति प्रमाणम् ।

vyoma ॥ वाचं धेनुमुपासीत ॥ Saṃskṛtam · Value Education · Technology

सुबन्ताः

९०. **प्रान्तीयभाषाः** सर्वाः संस्कृतेनैव पोषिताः ।

’**प्रादेशिकभाषाः**’ इति प्रयोगः औचित्यम् आवहति ।

प्रकृष्टः अन्तः प्रान्तः इति उच्यते । अतः, प्रान्तः नाम सीमा इत्यर्थः । तस्मात्, ’प्रान्तीयभाषा’ नाम ’राज्यस्य सीमाप्रदेशेषु या भाषा भवेत् सा’ इत्यर्थः सिद्धः भवति । स च अर्थः अत्र न विवक्षितः । ’विशाले प्रदेशे (राज्ये) याः भवन्ति ताः’ इत्यर्थः विवक्षितः अत्र । तस्मात्, प्रादेशिकभाषाः इति प्रयोगः उचितः । चारुदेवशास्त्रिणः अपि स्वस्य ’वाग्व्यवहारादर्श’ग्रन्थे एतम् एव आशयम् असकृत् प्रकटितवन्तः दृश्यन्ते ।

vyoma ॥ वाचं धेनुमुपासीत ॥ Saṃskṛtam · Value Education · Technology

९१. बालकाः **अङ्ग्णे** क्रीडन्ति ।

’**अङ्ग्णे**’ इति णत्वोपेतं रूपं प्रयोगानर्हं न ।

’अङ्गणम्’ इत्यत्र गत्यर्थकः ’अगि’धातुः । अधिकरणे ल्युट् ’करणाधिकरणयोश्च’ (पा.सू. ३.३.११७) इति सूत्रेण । ’अत्र णत्वं न भवति’ इति केचन वदन्ति ।

किन्तु, णत्वोपेतं रूपं सर्वथा असाधु न । अमरकोषस्य सुधाव्याख्याने उच्यते – ’अङ्गणम् इति पाठे तु पृषोदरादिः’ इति । तत्रैव टिप्पण्यां पृषोदरादिगणे तस्य प्रवेशं निराकृतवतां वादं खण्डयोत्वा सोदाहरणं प्रतिपादितं यत् अङ्गणशब्दः पृषोदरादिगणे प्रवेशम् अर्हति एव इति । अतः, णत्वोपेतं रूपम् अपि (अङ्गणम् इति रूपम्) साधु एव ।

९३. **फाल्गुणमासे** महाशिवरात्रिपर्व भवति ।

’फाल्गुण’मासे इति अपशब्दः । ’**फाल्गुनमासे**’ इति प्रयोक्तव्यम् । ’फाल्गुनः’ इत्यत्र निष्पत्त्यर्थकः फलधातुः । उनन्-प्रत्ययः गुक् च । स्वार्थे अण् । णत्वं प्रति रेफषकारौ निमित्तभूतौ । निमित्तस्यैव अभावात् न णत्वम् ।

क्वचित् उक्तिः श्रूयते – ’गगने फाल्गुने फेने णत्वमिच्छन्ति बर्बराः’ इति (बर्बराः नाम पामराः नीचाः च) । तस्मात्, ’फाल्गुणः’ इत्यत्र न णत्वम् ।

QUESTIONS/DOUBTS?

Email us @

sanskritfromhome@vyomalabs.in

For downloading course-materials, login @ www.sanskritfromhome.in

Subscribe to our youtube channel @ vyoma-samskrta-pathasala

Buy our Samskrita-learning products @ www.digitalsanskritguru.com

Support our cause for Samskrita-Samskriti @ www.vyomalabs.in

vyoma ॥ वाचं धेनुमुपासीत ॥

Saṃskṛtam · Value Education · Technology

© All the content in this presentation is the intellectual property of Vyoma Linguistic Labs Foundation.
All materials shared in our website are purely for the purpose of personal study.
Replication/reuse in any form without written permission from the organisation is prohibited.